

МОРАЛЬНО-ПРАВОВІ ЦІННОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ СКЛАДОВІЙ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ І СВОБОД

Аналізується місце та роль морально-правових цінностей у механізмі забезпечення прав і свобод громадян у співвідношенні із особливостями психологічної структури діяльності, історичною індивідуальною і суспільною культурною традицією, та засоби реалізації і захисту.

Проблема механізму забезпечення прав і свобод людини має ряд наукових напрямів свого теоретичного обґрунтування та різних системно пов'язаних аспектів пояснення. Один із цих напрямів стосується психологічних особливостей у структурі діяльності по забезпеченню громадянських прав і свобод людини. Окремою проблемою уявляється визначення місця та ролі морально-правових цінностей у цьому механізмі.

Початок філософсько-соціологічного обґрунтування теорії діяльності має відношення до XIX століття. Психологічні аспекти цієї проблеми були розкриті вже в XX столітті в класичних теоріях діяльності С. Л. Рубінштейна й А. М. Леонтьєва. Різні інші варіанти психологічної теорії діяльності розробили також М. Я. Басов, Б. М. Теплов, А. А. Смирнов, Б. Г. Ананьев, П. Я. Гальперін, В. В. Давидов і багато інших психологів. Діяльну парадигму у психології, соціології, філософії, педагогіці та інших науках розвивають тепер не тільки вітчизняні, але і закордонні фахівці [1].

Істотний внесок у теорію діяльності в останні десятиліття внесли В. С. Біблер, «Самостоянье человека», (1993), А. В. Брушлинский, «Проблемы психологии субъекта», (1994), Ю. В. Громико в його «Избранных трудах», фінський психолог Ю. Енгештрём, «Learning by expanding: An activity-theoretical approach to development research», (Helsinki, 1987), послідовники Д. Б. Ельконін і інші. У цих працях асимільовано і розвинуто багато ідей С. Л. Рубінштейна й А. М. Леонтьєва [2].

Метою цієї статті є з'ясування деяких особливостей дії морально-правових цінностей у психологічній складовій механізму забезпечення громадянських прав.

Загальну структуру діяльності з'ясовано у теоріях С. Л. Рубінштейна і А. М. Леонтьєва [3]. У А. М. Леонтьєва структура діяльності складається з *потреб, задач, дій і операцій*, у якій

потреби займають визначальне місце. Спираючись на концепцію Леонтьєва, В. В. Давидов стверджував, що в основі поняття діяльності як полідисциплінарного поняття лежать *прагнення, потреба й емоція*. У такий спосіб вчений уточнює структуру діяльності Леонтьєва, уводячи поняття *«прагнення»*. Прагнення є глибинною основою потреби, вважає Давидов, і може розглядатися у якості цільної в структурі діяльності. На основі прагнення і потреби функціонує емоція, що дозволяє людині ставити перед собою життєві задачі. В структурі діяльності поряд із задачею потрібно з'ясовувати також *діяльність, мотиви і засоби*, стверджує Давидов [4].

Точка зору Давидова підтримується Г. А. Баллом, який суб'єктивні потреби індивіда розглядає як відображення у психіці індивідом об'єктивних потреб (прагнення) чого-небудь: «...в нуждах человека находят конкретизацию объективных закономерности функционирования и развития его организма и личности» [5].

Задача - це єдність мети й умов її досягнення. Завдяки постановці задачі людина намічає мету у певних умовах її досягнення. Особливість полягає в тому, що при зміні умов досягнення мети, але при збереженні самої мети міняється і задача.

Дії з вирішення тих чи інших задач відповідають і впливають з мотивів та пов'язані з використанням *матеріальних чи знаково-символічних засобів*. *Одиниця свідомої діяльності* має матеріальні і духовні форми свого здійснення і характеризується колективним характером, спрямованістю на свої дії і застосовувані засоби, на дії і засоби, застосовувані іншими людьми (рефлексією), ідеальним планом (уявою про свої можливості і можливості інших людей) і уявою, індивідуально усвідомленою дією.

Мотиви - це конкретизація тих чи інших потреб у випадку постановки задачі і прийняття певних дій людиною. Загальна функція емоцій

полягає у визначенні життєво важливих задач, фізичних та *духовно-моральних засобів* вирішення, їхня наявність чи відсутність впливає на ухвалення рішення про дію. Прагнення людини до практичного досягнення накресленої мети при вирішенні тієї чи іншої задачі називається волею [6].

Відповідно до загальної структури діяльності можливо з'ясувати і психологічні особливості дії морально-правових цінностей у структурі діяльності із забезпечення громадянських прав і свобод.

Розуміючи цінності людини як певні потреби, слід відзначити, що Леонтьєв звертав увагу на необхідність зв'язку етики і психології, аксіології і психології. Розвиток психології у ХХІ столітті та перетворення психології на провідну науку про людину пов'язане із психологією особистості, повінчаною з етикою й історичною психологією, як відзначав О. Г. Асмолов [7].

Ці ідеї співзвучні ідеям неокантіанства як філософської течії, що поклала початок нової галузі знання - науки про цінності - аксіології. Цінності завжди існують як апіорні, трансцендентальні і загальнозначимі явища об'єктивного світу. Цінності - незалежна реальність, а їх оцінка - це суб'єктивне ставлення. Цінності (етичні) лежать в основі розуміння права і держави основоположника *теорії етичного соціалізму*, глави Марбурзької школи неокантіанства, професора Г. Когена (1842-1918) [8].

Аксіологічний підхід до пізнання активно використовується і сучасною соціологією, історією, суспільствознавством, юриспруденцією й іншими науками. В теорії права проблема цінностей використовується, зокрема, у з'ясуванні таких категорій: правова політика, права і свободи людини, правова культура, правова ідеологія, правова свідомість, правові установки тощо. Потрібно зазначити, що сучасні теоретичні концепції у сфері прав і свобод людини все більшою мірою починають враховувати культурно-традиційні та моральні підвалини суспільства.

Так, у проекті концепції правової політики відомих російських юристів серед принципів правової політики виокремлюється принцип врахування морально-ціннісних підвалин і культурних традицій суспільства, що ґрунтуються на ідеях гуманізму, справедливості, колективізму, взаємодопомоги і соціального компромісу, пріоритету загальносоціальних інтересів над індивідуальними потребами, поваги до державних інститутів, національно-культурного рівноправ'я, поваги до цінностей і традицій всіх народів світової спільноти [9].

Цієї позиції дотримуються і в концептуальному вирішенні проблем формування соціально-правової держави та громадянського суспільства. Так, А. І. Бобильов ставить питання про моральну відповідальність громадянина перед державою [10], а серед принципів соціальної діяльності держави визначає необхідність «подолання формально-юридичної рівності з метою усунення різких розходжень матеріального становища індивідів» [11]. Ці моральні принципи співвідносяться і з принципом взаємної соціальної відповідальності громадянина, суспільства і держави [12] та відповідного розуміння поняття права як явища, що втілює сукупність природних прав і свобод людини та виражає ідеї справедливості і особистої свободи [13], на які звертає особливу увагу вчений.

О. А. Андреева, з'ясовуючи філософський аспект проблеми становлення правової моделі громадянського суспільства, звертає увагу на те, що громадянське суспільство «...динамічний стан, що підтримується балансом сил в межах суспільного консенсусу...» [14]. Звичайно, ідея суспільного консенсусу громадянського суспільства та соціальної держави тісно пов'язана із визначенням підґрунтя його стабільності та єдності. В літературі визначаються, зокрема, економічні, соціальні, правові, політичні та ідеологічні основи державної єдності. Причому ідеологічний фактор пов'язується з необхідністю аналізу політико-правової свідомості суспільства як частини духовної сфери. Однією з форм існування цієї свідомості розглядається ідеологія [15].

Таким чином, поряд із морально-правовими та політичними ідеями у коментованих принципах правової політики, соціальної держави та громадянського суспільства використовуються такі поняття: «повага», «компроміс», «потреби», «консенсус», «свідомість», «духовна сфера», що стосуються основних категорій *психологічного аспекту механізму* здійснення правової політики чи механізму забезпечення прав і свобод людини у соціальній державі. Все це підтверджує соціологічну ідею, що *соціальна реальність - це єдність соціальної структури, суспільної свідомості, діяльності і середовища*, що потребує відповідного теоретичного та емпіричного пізнання.

Важливо також мати на увазі, що в основі розуміння названих психологічних категорій лежить певна *ієрархія цінностей*, яка у свідомості окремої людини, на противагу ідеальним морально-правовим конструкціям, має динамічну змінність залежно від багатьох обставин, зок-

рема, стану організму, потреб тощо [16]. Ці *суб'єктивно усвідомлювані цінності і виявляють реальність соціального буття* людини та створюють необхідність врахування у механізмі забезпечення прав і свобод людини з точки зору психологічного її потенціалу.

У цьому аспекті цікавим є дослідження уявлень про права людини, проведене Женевським центром з прав людини в 35 країнах Європи, Африки та Південної Америки. Найбільш суттєвий результат порівняльного аналізу правових уявлень громадян Росії та уявлень громадян інших країн, на думку А. Славської, полягає в усвідомленні росіянами несправедливості реалій життя та невідповідності їх декларованим правам і свободам. Останнє є результатом правової незабезпеченості громадян та порушення чи відсутності захисту цих прав самою державою. В результаті у суспільстві норми позитивно-правового регулювання «...заміщуються морально-психологічними і повсякденними нормами. Але оскільки ці норми не визначені або щоразу можуть бути порушені, то від партнерів вимагається постійної інтерпретації конкретної ситуації...» [17]. За посередництва інтерпретації особа будує власний комплекс цінностей, поглядів, принципів, досягає визначеності уявлень, самовизначається та шукає власний простір особистого права [18].

Тому, як зазначив А. Макушин, й ідея конституційного захисту прав людини має розглядатись «як залежна від свідомості і волі людей модель оптимальної згоди між людиною, суспільством і державою, що спирається на паритетність їхнього конституціонального зв'язку в системі загальноновизнаних загальнолюдських і загальнонаціональних цінностей» [19].

У зв'язку з цим для визначення особливостей механізму забезпечення прав людини *виникає необхідність з'ясування особливостей психологічної структури діяльності та визначення впливу позитивних морально-правових цінностей*, місце та роль потреб, суб'єктивних цінностей, установок, що детермінують діяльність у сфері забезпечення громадянських прав і свобод.

Проблема суб'єктивного та культурного релятивізму морально-правових цінностей з'ясується у сфері цивілізаційного підходу до розуміння державно-правових явищ. Так, у літературі звертається увага на те, що цивілізаційний підхід дає можливість з'ясувати особливості правової традиції цивілізацій як особливих культурних спільностей, що відрізняються історично зумовленим і глибоко вкоріненим у свідомості

людей ставленням до певної правової реальності. Ця реальність формувалась під впливом різних економічних, соціальних і духовно-культурних факторів, зокрема, релігії.

Так, в історичній еволюції філософсько-правових ідей у Росії домінантними виявлялися ідеї релігії й моралі, на основі яких ґрунтувалися ідеї правди (права). Проте, на переконання М. М. Алексєєва, у межах старої традиції російської політичної думки вважалося, що питання про гарантії в державі є питанням переважно моральним [20].

Формування західної цивілізації, на відміну від східної, відрізняється також чітким відокремленням юридичної сфери від інших соціальних регуляторів (моралі, релігії) [21]. Розвиток східної цивілізації, навпаки, відзначається відносною єдністю правових і релігійно-моральних норм.

Слід зазначити, що західна правова традиція має глибоке коріння і викликана певними історичними умовами розвитку. Історія західної цивілізації - це історія боротьби з ідеологією зверхності влади римської католицької церкви над владою світською та визнання прав і свобод людини, політичної свободи, свободи совісті, суверенності особи, переваги природних та невід'ємних прав людини над будь-якими суспільними організаціями тощо.

І дійсно, в історії усі великі зміни в галузі правової традиції так чи інакше були пов'язані зі змінами в розподілі влади або зі змінами в соціальному і політичному статусі осіб, наділених владою [22]. Відповідно до цього змінювались певні політико-правові погляди, вчення та доктрини.

Важливий вклад у розвиток західної правової доктрини внесли, зокрема, середньовічні юристи-схоласти, які почали розглядати юридичні тексти (включаючи Біблію) більшою мірою як тему для роздумів ніж формальну «букву закону» [23]. Все це відповідно вплинуло на формування і відокремлення джерел звичаєвого, прецедентного та формально-позитивного права від права канонічного.

Тому у сучасній вітчизняній правовій традиції взаємовідносини держави і церкви розглядаються із позицій незалежності цих інститутів одне від одного і ґрунтуються на принципах: неприпустимості втручання держави і її органів у справи церкви, церкви - в справи держави; відділення релігійних об'єднань від публічної влади і її органів; рівне відношення органів держави до всіх існуючих у державі конфесій; підпорядкування релігійних об'єднань існуючим у державі законам; неможливість наділення релігійних об'єднань окремими державними повноваженнями [24].

В цьому аспекті зрозумілою є і особливість західних правових систем щодо прагнення домогтися ясного і недвозначного правового рішення та використання компромісу у якості додаткової можливості. В той час як на Далекому Сході головне завдання судді знайти не формально-правове рішення на користь однієї зі сторін, а мирний компроміс. На Далекому Сході та в Латинській Америці законам та розгляду справ у нейтральному державному суді не надається настільки важливого значення, як у Європі чи Північній Америці. Поряд із цим на європейському континенті, і особливо в Німеччині, Швеції і скандинавських країнах розвивається тенденція «антиформалізму в праві» [25]. Цьому сприяє, зокрема, інститут мирового суду як органу, що вирішує спірні питання пошуком шляху до мирової угоди сторін та досягнення компромісу [26].

Різним є і розуміння прав людини та механізмів захисту у західних і східних правових системах. Так, у західній літературі вважається, що до невід'ємних (незалежних від волі будь-яких суб'єктів) прав людини належать громадянські права, а позитивними, що надаються державою від імені суспільства, вважаються економічні та політичні права; соціально-економічні права вважаються моральними як такі, що не можуть бути забезпечені шляхом судового позову [27]. Незважаючи на деяку формальність цієї позиції, у ній проявляються певні особливості феномену західної правової культури, способу мислення, сутність правових інститутів та історія їх виникнення.

Водночас, аналіз Арабської хартії прав людини дає підставу стверджувати, що в ній відсутній ряд громадянських та політичних прав. Останнє пов'язано із ісламською культурною традицією. Це проявляється, зокрема, у відсутності у Хартії права на свободу віри, що заборонено ісламом; заборони полігамії; заборони на жорстоке покарання; права на створення політичних партій;

право на участь в управлінні загальнодержавними справами; заборони рабства і работоргівлі; заборони смертної кари відносно неповнолітнього; ряд процесуальних гарантій захисту прав тощо [28].

Історичною реальністю є також ісламський культурний ренесанс на пострадянському просторі, що переважно пов'язано із ідеологічними переслідуваннями релігії в СРСР. Мечеті із напівзаборонених організацій стали центрами духовного тяжіння, а релігійні свята стали всенародними. Поряд із цим стали виявлятися елементи релігійного екстремізму та фундаменталізму. Не можна ігнорувати і того факту, що відповідно до наукових прогнозів із 10 млрд. чоловік населення Землі 8 млрд. будуть населяти країни Азії, Африки і Латинської Америки [29].

Тому у сучасній філософії особлива увага звертається на те, що основою культури соціальної взаємодії є комунікативна етика з її принципами визнання значущості інших ціннісних світів, гідності суб'єктів комунікації, узгодженням інтересів, пошуком консенсусу і загальнолюдських цінностей цивілізованого співжиття [30].

Все це дає підстави зробити висновок, що забезпечення прав і свобод людини у різних правових системах відрізняється, в першу чергу, по стабільних історично сформованих цінностях цивілізаційного характеру. По-друге, цінності відображають певні потреби людини, що відрізняються своєю культурною традицією. По-третє, реалізація прав і свобод людини у різних культурах має різну мотивацію, цільове обґрунтування та суспільно визнані засоби реалізації та захисту. По-четверте, все це зумовлено певною індивідуальною та суспільною культурою у різних формах (суб'єктивних, об'єктивних) її існування (право, мораль, традиції, релігія тощо). Останнє потребує ґрунтовного аналізу не тільки з точки зору права, етики, філософії, соціології, але і з точки зору системного аналізу засобами теоретичної та практичної психології.

1. Брушлинский А. В. Субъектно-деятельностная концепция и теория функциональных систем // Вопросы психологии.- 1999.- № 5.- С. ПО.
2. Давыдов В. В. Новый подход к пониманию структуры и содержания деятельности // Вопросы психологии.- 2003.- № 2.- С. 42.
3. Там само.- С. 42-49.
4. Див.: Давыдов В. В. Новый подход к пониманию структуры и содержания деятельности // Вопросы психологии.- 2003.- № 2,- С. 42-49.
5. Балл Г. А. «Мотив»: уточнение понятия // Психологический журнал.- 2004.- Т. 25, № 4.- С. 60.
6. Дир.: Давыдов В. В. Новый подход к пониманию структуры и содержания деятельности // Вопросы психологии.- 2003.- № 2.- С. 42-49.

7. Див.: Асмолов А. Г. XXI век: психология в век психологии II Вопросы психологии.- 1999.- № 1.- С. 3-12.
8. Радугин А. А. Философия: курс лекций.- 2-е изд., перераб. и дополн.- М., 2001.- С. 188-192.
9. Матузов Н. И., Малько А. В., Шундилов К. В. Правовая политика современной России: предлагаем проект концепции для обсуждения // Правовая политика и правовая жизнь.- 2004.- № 1.- С. 16-17.
10. Бобылев А. И. Общество, гражданское общество, личность, государство, право, их взаимодействие на современном этапе // Право и политика.- 2001.- № 3.- С. 78.
11. Бобылев А. И. Теория и практика формирования правового и социального государства // Право и политика.- 2003.- № 3.- С. 16.

12. Там само.
13. Бобылев А. И. Понятие, принципы и функции права // Право и политика.- 2004.- № 4.- С. 9.
14. Андреева О. А. Некоторые вопросы становления правовой модели гражданского общества // Философия права.- 2004.- № 1 (9).- С. 49.
15. Див.: Левакин И. В. Основы государственного единства современной России: проблемы теории // Право и политика.- 2002.- № 10.- С. 16-27.
16. Дубов И. Г., Хвостов А. А. Моральная детерминация поведения в обыденном сознании различных групп населения // Вопросы психологии.- 2000.- № 5.- С. 87-89.
17. Славская А. Н. Личностная интерпретация правовых отношений в контексте российского менталитета // Психологический журнал.- 2004.- Т. 25, № 6.- С. 18-19.
18. Там само.- С. 19-20.
19. Макушин А. А. Идея конституционной защиты человека в России // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2004.- № 1 (252).- С. 25.
20. Ячменев Ю. В. Этико-политические ценности русского средневековья // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2001.- № 3.- С. 219.
21. Див.: Звонарева О. С. О цивилизационном подходе в теории государства и права // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2003.- № 4.- С. 173-180; Осакае К. Типология современного российского права на фоне правовой картины мира // Государство и право.- 2001.- № 4- С. 13-14.
22. Ячменев Ю. В. Этико-политические ценности русского средневековья // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2001.- № 3.- С. 208-209.
23. Царьков И. И. О правовых принципах в средневековой юриспруденции // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2003.- № 2 (247).- С. 197-207.
24. Комкова Г. Н. Реализация равенства прав и свобод человека независимо от отношения к религии в современной России // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2003.- № 1.- С. 19-20.
25. Цвайгерт К., Кёtz Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт.- Том 1.- М., 1998.- С. 111-113.
26. Донская С. В. О понятии «мировая юстиция» // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2004.- № 1 (252).- С. 102-106.
27. Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности и современное государство // Государство и право.- 2002.- № 2.- С. 8.
28. Див.: Абашидзе А. Х., Ибрагим Ахмед Абдалла. Арабская хартия прав человека // Известия Вуз. Сер. Правоведение.- 2000.- № 1.- С. 196-200.
29. Див.: Мирзахмедов А. Феномен ислама // Социологические исследования.- 2003.- № 3.
30. Див.: Сарновська С. О. Сучасна соціальна комунікативна етика (філософсько-методологічний аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук.- К., 2000.

V. Temchenko

MORAL AND LEGAL VALUES IN PSYCHOLOGICAL COMPONENT OF HUMAN RIGHT SUPPORT MECHANISM

In the article the author analyses place and role of moral and legal values in human right support mechanism in correlation with particular qualities of psychological structure of activity, public culture tradition and tools of realizations.